

MAGDALENA BABIK

Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem

ORCID 0000-0002-5021-917X

POMNIK-OŁTARZ POLSKICH ZAKŁADNIKÓW W LESIE RZUCHOWSKIM

W czasie drugiej wojny światowej na terenach okupowanych, w celu ich szybkiej germanizacji pozbywano się szeroko rozumianych elit Rzeczypospolitej, zwłaszcza inteligencji. Pojęcie to obejmowało przedstawicieli wszystkich klas społecznych, którzy wyróżniali się postawą patriotyczną, dobroczynną, czy pozycją majątkową oraz wykształceniem¹. Fizyczną likwidację „warstwy kierowniczej” przeprowadzały grupy operacyjne (*Einsatzgruppen*) działające na tyłach wkraczającego na ziemie polskie Wehrmachtu i rozmaite formacje policyjne².

Jedną z pierwszych akcji likwidacyjnych w tzw. Kraju Warty przeprowadzono w powiecie kolskim³. Aresztowanych w charakterze zakładników, w celu zastraszenia ludności polskiej, przetrzymywano w więzieniu sądowym w Kole przy ul. Sienkiewicza⁴. Według zeznań świadków⁵ z powodu jego przepełnienia większą grupę przewieziono 15 listopada 1939 roku do „lasku” nazywanego rzuchowskim lub chełmińskim (oddalonego od Koła ok. 8 km) i tam rozstrzelano. Zwłoki zakopano w dołach ziemnych, maskując dowody zbrodni młodymi nasadzeniami. Zbrodnię tę wpisuje się w kontekst tzw. akcji inteligencja (*Intelligenzaktion*).

Obecność grobu zakładników w pobliżu *Waldlager* (obozu leśnego), gdzie w latach 1941-1945 funkcjonował pierwszy na ziemiach okupowanej Polski niemiecki nazistowski obóz zagłady w Chełmnie (niem. Kulmhof)⁶, wpłynęła na późniejszy kształt Muzeum-Miejsca Pamięci⁷. Pierwsze z powojennych upamiętnień w lesie rzuchowskim dedykowano ofiarom z powiatu kolskiego.

¹ J. Sziling, *Hitlerowcy wobec inteligencji na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy*, [w:] *Eksterminacja inteligencji Łodzi i jego okręgu łódzkiego 1939-1940*, red. A. Galiński i M. Budziarek, Łódź 1992, s. 5-10.

² A. Łuczak, A. Pietrowicz, *Wstęp*, [w:] *Polityczne oczyszczanie gruntu. Zagłada polskich elit w Wielkopolsce (1939-1941)*, red. A. Łuczak, A. Pietrowicz, Poznań 2009, s. 7-11.

³ J. S. Mujta, *Monografia powiatu kolskiego. Przeszłość i teraźniejszość*, Koło 2007, s. 147.

⁴ A. Kozajda, *Kolskie więzienie*, „Rocznik Kolski” 2018, nr 11, s. 83.

⁵ Śledztwo w tej sprawie w latach 1971-1975 prowadziła Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich (dalej OKBZH) w Poznaniu. Następnie w latach 2002-2006 i 2013 r. Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (dalej OKSZpNP) w Poznaniu.

⁶ K. Janicki, *Polscy zakładnicy – pierwsze ofiary Lasu Rzuchowskiego*, Chełmno 2018.

⁷ M. Grzanka, A. Grzegorzczak, *Dzieje niepamięci. Powojenne losy terenu byłego obozu zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Znaki (nie)pamięci. Teoria i praktyka upamiętniania w Polsce*, red. M. Fabiszak, A.W. Brzezińska, M. Owsinski, Kraków 2016, s. 181-189.

Historia upamiętnienia rozpoczyna się w czerwcu 1945 roku, kiedy powołano powiatowy komitet urządzenia pogrzebu i postawienia pomnika zamordowanym przez terror hitlerowski⁸. Jego głównymi inicjatorami byli Józef Łaskiewicz, syn Wacława, brat Tadeusza i Zdzisława⁹ straconych przez Niemców oraz Zygmunt Kuczyński, pracownik Starostwa Powiatowego w Kole¹⁰.

Przedstawiciele Komitetu 12 lipca 1945 roku wystosowali pismo do sędziego Sądu Okręgowego w Łodzi Władysława Bednarza, prowadzącego w tym czasie śledztwo w sprawie obozu zagłady, z wnioskiem o ekshumację zwłok 30 lipca. Zgodę uzyskano z zastrzeżeniem, by przestrzegano obowiązujących przepisów o chowaniu zmarłych¹¹. Na zebraniu organizacyjnym (26 lipca) ustalono datę pogrzebu na 5 sierpnia oraz omówiono program uroczystości upamiętniających¹². Zwrócono się także z prośbą do wójtów gmin o zorganizowanie zbiórki celem pokrycia kosztów pogrzebu i kupna trumien¹³.

Przebieg ekshumacji odtworzono na podstawie zeznań świadków, którzy w niej uczestniczyli, nie zachował się bowiem jej protokół¹⁴. W toku badań natrafiono na dokumenty świadczące o jej częściowym przebiegu z 31 lipca i liczbie zidentyfikowanych wówczas ciał¹⁵. Prezentowana tabela dotyczy najprawdopodobniej jednego z trzech masowych grobów (il. 1).

Zwłoki ekshumowano przy udziale W. Bednarza, lekarza powiatowego (w zastępstwie doktor Szymański), przedstawicieli partii (m.in. Józef Mamoński, I sekretarz Komitetu Powiatowego Polskiej Partii Robotniczej w Kole), władz samorządowych (m.in. Jan Szczepankiewicz, powiatowy referent kultury i sztuki), geodety i członków rodzin (il. 2)¹⁶. Miejsce to ze względu na ustawowy przepis powinno być niedostępne dla postronnych. Mimo to obecnych mogło być nawet kilkaset osób z całego powiatu, w tym wielu funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej¹⁷.

⁸ Archiwum Instytut Pamięci Narodowej (dalej AIPN) w Warszawie, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dalej GK), sygn. 165/271, t. 3, k. 132.

⁹ Miejscowi Niemcy, w tym sąsiedzi Łaskiewiczów, oskarżyli Wacława (ur. 19 lutego 1881 r.) i dwóch jego synów (l. 19 i 21) o pomoc wojskom polskim, które miały zatrzymać się w ich gospodarstwie. W rzeczywistości chodziło o przejęcie majątku ziemskiego, co nastąpiło niezwłocznie po aresztowaniu gospodarza. Tadeusz i Zdzisław początkowo zbiegli do lasu. Byli poszukiwani przez członków SA. Dobrowolnie zgłosili się do kolskiego aresztu, skąd (jak obiecywano) wypuszczono ojca. Po kilku dniach spędzonych w Kiejszach, po Wacława przyszli ponownie miejscowi Niemcy. Przewieźli go do Koła, gdzie w więzieniu przebywał wraz z synami. OKSZpNP w Poznaniu, Protokół przesłuchania świadka Krystyny Kołosowskiej, sygn. akt S.17/02/Zn, kopia w Archiwum Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem (dalej AMC).

¹⁰ OKBZH w Poznaniu, Protokół przesłuchania świadka Ładysława Łaskiewicza, sygn. akt. III Ds 9/71, kopia w AMC.

¹¹ AIPN, GK, sygn. 165/271, t. 3, k. 133.

¹² Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie (dalej APP O/K), Starostwo Powiatowe Kolskie (w Kole) – (dalej SPK), sygn. 168, k. 7.

¹³ Pozyskano kwotę 46639,15 ówczesnych zł. APPOK, SPK, sygn. 119, k. 53.

¹⁴ J. Gulczyński, *Obóz śmierci w Chełmnie nad Nerem*, Konin 1991, s. 4-9 do *Aneksu*.

¹⁵ APPOK, SPK, sygn. 114, k. 40-41. Data 31 lipca wskazuje, że zwłoki ekshumowano również w dniu następnym.

¹⁶ AIPN, GK, zespół 165, sygn. 271, t. 3, k. 137; zob. także *Świadectwa Zagłady. Obóz w Chełmnie nad Nerem. Getto wiejskie Czachulec*, wstęp i oprac. Ł. Pawlicka-Nowak przy współudziale J. Adamskiej, Gdańsk 2014, s. 87.

¹⁷ OKBZH w Poznaniu, protokoły przesłuchania świadków Jana Junkierca i Jana Oliskiewicza, sygn. akt. III Ds. 9/71, kopia w AMC.

nigungs-Soll		Klen. Anordn- oder Soll.Lit. Nr.	y	Buchungstext	Beleg Nr.	Haupt- Blatt u. Zelle	Zahitag	Einnahme-Ist	
a	Wirtschaft 21 b							** Vermögen 28 a	Wirtsch 28 b
		22	23	31. VII. 1945 z.	25	26	27		
				Moguta o kartonie — atangin 14 m. wosnie fupin machy or ne.					
				1) bez wreczita,					
				2) —					
				3) srodek woswite, matcha woswita,					
				4) matcha woswita					
				5) —					
				6) front woswite zapienowy, wosny, srodek,					
				7) bez wreczita,					
				8) —					
				9) —					
				10) serwowo woswite Stefania z Ziemia Sigunaj - Stangaj serwowo woswite Kamolawa (po woswite z pa					

Il. 1. Tabela (fragment). Przebieg ekshumacji z 31 lipca 1945.
Źródło: Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie.

Il. 2. Ekshumacja zakładników polskich, na fot. błędna data.
Źródło: Kopia w Archiwum Muzeum w Chełmnie.

Według świadków do pracy przy wydobywaniu zwłok sprowadzono miejscowych Niemców m.in. emerytowanego pastora kościoła ewangelickiego z Dąbia, Antona Rutkowskiego¹⁸. Z grobów wydobyto 55 lub 56 ciał¹⁹, w tym dwa w stanie największego rozkładu (według tabeli) złożono do jednej trumny. Po oględzinach i identyfikacji pochowano je w mogile o kształcie otwartego prostokąta²⁰. Z uwagi na rozbieżność zeznań i prowadzonych w 2020 roku na terenie lasu badań archeologicznych, można założyć, że „szczątki ofiar [jednej z trzech masowych mogił] zostały następnie pochowane w nowej, obecnej mogile położonej w pobliżu ich ekshumacji”²¹.

Pogrzeb przybrał charakter manifestacyjny (il. 3)²². Hasłem tym określano oddanie należyciej czci i honorów poległym połączone z agitacją polityczną. Mszę żałobną przy ołtarzu polowym ustawionym w pobliżu miejsca pochówku odprawił pierwszy powojenny proboszcz parafii Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Chełmnie, ksiądz Józef Olczyk²³. Ceremonii pogrzebowej przewodniczył ksiądz Bogumił Kacprzak, pierwszy powojenny proboszcz parafii Podwyższenia Krzyża Świętego w Kole (il. 4). Podczas uroczystości przeprowadzono zbiórkę (w domyśle na pomnik), która dała wynik 16021,45 ówczesnych złotych.

Według relacji Ładysława Łaszkiwicza, brata Józefa, pierwszymi znakami pamięci na kwaterze były prowizoryczne tabliczki z nazwiskami pomordowanych²⁴. Powiatowy komitet, który przemianowano na „Komitet budowy pomnika Polakom zamordowanym w 1939 roku przez Niemców w lesie Chełmskim” (pisownia oryginalna), zorganizował konkurs na jego projekt. Wygrał (Obywatel) Mikiprowicz. Prawdopodobnie chodzi o Jerzego Mikiprowicza, artystę malarza z Koła²⁵.

Z dokumentów archiwalnych wynika, że prace nad upamiętnieniem przebiegały etapowo. Po przeprowadzonym konkursie komitet zwrócił się z prośbą do firm budowlanych z Koła o wykonanie prac przygotowawczych. Jednak żadna z nich nie podjęła się tego zadania.

¹⁸ Dzień przed pogrzebem zakładników zmarł w Dąbiu. Wg. dr Eduarda Zieglera, który przybył na miejsce, aby potwierdzić zgon: „Moim zdaniem to nie było samobójstwo. W ten okrutny sposób odebrano mu życie. On nie mógł związać tak mocno stryczka, także ułożenie ciała było inne. Pastor Rutkowski miał wielu wrogów wśród Polaków”. E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, 1967, za: *Administratorzy zamiejscowi (lata 1817-1933)*, oprac. B. Nowicki, [dostęp 12.11.2021], http://izbica-kujawska.com/informacje/parafia_ewangelicka_administratorzy.php.

¹⁹ Z każdego z grobów wydobyto 7, 28 i 20 osób. Zob. *Świadectwa Zagłady...*, Liczbę 20 potwierdza również załączona do artykułu tabela. O 55 ciałach w piśmie do starosty kolskiego informowała także OKBZH w Poznaniu. APOK, SPK, sygn. 114, k. 82. Liczbę 80 ofiar przywołują m.in. *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939-1945*, materiał pod kierunkiem C. Czubryt-Borkowskiego oprac. Z. Czarnocki i in., wyd. 4 rozsz. i uzup., Warszawa 1988, s. 336; E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, [w:] *Zbrodnie niemieckie w Wielkopolsce w latach 1930-1945*, red. M. Libicki i R. Wryk, Poznań 2004, s. 31-32.

²⁰ OKBZH w Poznaniu, protokoły przesłuchania świadków Franciszka Ksawerego Zapędowskiego i Józefa Zygmunta Łaszkiwicza, sygn. akt. III Ds 9/71, kopie w AMC.

²¹ Podczas badań zarejestrowano warstwę większego wykopu (identyfikowanego jako zarys pozostałości jamy masowego grobu). Kształt ekshumowanego grobu widoczny na fot. z 1945 r. w przybliżeniu odpowiada zarysowi wykopu. AMC, E. Schellner, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych podczas prac remontowych ścieżek dla zwiedzających na terenie Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem*, Konin 2020, s. 4-6.

²² APOK, SPK, sygn. 168, k. 2, 7.

²³ A. Grabowski, *O nich należy pamiętać. Biogramy zasłużonych mieszkańców Dąbia*, Dąbie 2019, s. 131-133.

²⁴ Pojawia się również informacja o „tablicy z nazwiskami” z 1945 r. OKBZH w Poznaniu, protokół przesłuchania świadka Marianny Sabiny Orywoll, sygn. akt. III Ds 9/71, kopia w AMC.

²⁵ *Jerzy Mikiprowicz*, [w:] *Kolski słownik biograficzny*, red. E. Jaśkowski i in., Koło 2014, 111-112.

*Il. 3. Jan Oliskiewicz, starosta kolski, przemawia do uczestników pogrzebu, fot., 5 sierpnia 1945.
Źródło: Ze zbiorów rodziny Jana Szczepankiewicza. Kopia w Archiwum Muzeum w Chełmnie.*

Il. 4. Ceremonia pogrzebowa z udziałem prob. parafii Podwyższenia Krzyża Świętego w Kole, ks. Bogumiła Kacprzaka, fót. 5 sierpnia 1945.

Źródło: Ze zbiorów rodziny Jana Szczepankiewicza. Kopia w Archiwum Muzeum w Chełmnie.

W związku z tym wzniesienie pomnika przełożono na rok następny. W 1946 roku firma z Dąbia, braci Kaftan (ul. Kościuszki 8)²⁶, wykopała studnię, wykonała cembrowanie i zgromadziła piasek do dalszych robót. Prace ponownie wstrzymano, tłumacząc się brakiem cementu. Okoliczności wystawienia pomnika od samego początku nie były sprzyjające. Żwir, jaki odnaleziono przy kopaniu studni, ktoś bez zezwolenia Komitetu zabrał do wyrobu pustaków. Barak, w którym złożono cement i narzędzia rozebrano, a materiały skradziono²⁷.

15 listopada 1946 roku, w rocznicę śmierci zakładników, teren poobozowy wizytowała Komisja Turystyczna z zamiarem jego udostępnienia poprzez:

1. urządzenie przystanku kolejowego i peronu w pobliżu lasu,
2. obsadzenie drzewami alei prowadzącej do projektowanego pomnika zakładników,
3. zbudowanie domu mieszkalnego z gospodą turystyczną i miejscami noclegowymi, w tym dla pracownika kolejowego²⁸.

Nie wiadomo, w jakim stopniu plany te zrealizowano. Z pewnością nie obsadzono alei drzewami, o czym w późniejszym piśmie do starosty kolskiego informowały rodziny zamordowanych. Ślad po alei, prowadzącej przez środek Kwatery I²⁹ wprost do upamiętnienia, jest nadal widoczny na współczesnych zdjęciach.

W kolejnym etapie między lipcem a zimą 1947 roku przedsiębiorca Wacław Janiak wykonał fundamenty betonowe wokół mogiły, podkrawężniki i krawężniki odlane z form przygotowanych w państwowym tartaku w Kole. W sprawozdaniu z działalności Komitetu przyszłą formę pomnika określono jako statwę, pod którą gotowy był również fundament. Prace budowlane przerwano z powodu braku funduszy³⁰.

Część rodzin zamordowanych i przedstawicieli oddziału powiatowego Związku byłych więźniów politycznych hitlerowskich więzień i obozów koncentracyjnych w Kole, w 1949 roku postulowała do starosty „o zajęcie się grobami bohaterów zamordowanych przez Niemców”³¹. W trakcie badań nie natrafiono na projekt upamiętnienia. Wybrany przez jury zabrał ze sobą delegat Ministerstwa Kultury i Sztuki, a Komisja Ministerialna wymieniona w piśmie zapewniała, że nie tylko powiat kolski, ale i cała Polska przyczyni się do postawienia wspianego pomnika. Jego koszt wyceniono wówczas na kilka milionów złotych³².

²⁶ A. Grabowski, *O nich należy pamiętać...*, s. 74-77.

²⁷ APPOK, SPK, sygn. 119, k. 52, 53.

²⁸ Członkowie Komisji: Franciszek Jaśkowiak (referent do spraw turystyki w Wydziale Oświaty, Kultury i Sztuki Zarządu Miejskiego Stoł. M. Poznania, w dokumencie jako przedstawiciel Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu), Stanisław Krauze (naczelnik zarządu Kujawskiej Kolei Wąskotorowej w Krośniewicach), Helena Larouy (referent turystyki Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Łodzi), inż. Kazimierz Sińczuk (kierownik działu drogowego Wydziału Kolei Wąskotorowych DOKP w Łodzi), J. Szczepankiewicz (Starostwo Powiatowe w Kole), Adam Szymtkowski (referendarz Wydziału Kolei Wąskotorowych DOKP w Łodzi). APPOK, SPK, sygn. 254, k. 185.

²⁹ Z chwilą rozpoczęcia badań archeologicznych w poł. l. 80. obszar działań eksterminacyjnych i akcji likwidacyjnej w lesie rzuchowskim podzielono na Kwatery I-IV, wyznaczając w ten sposób granicę Muzeum-Miejsca Pamięci. W artykule dla odróżnienia kwatery jako miejsca spoczynku ciał zakładników od znajdującego się w danym obszarze grobie zakładników, stosuje się zapis – Kwaterna I.

³⁰ APPOK, SPK, sygn. 119, k. 52.

³¹ Tamże, k. 47

³² Tamże, k. 53.

Wzniosła idea opisywanego pomnika szybko upadła. „Prosimy o skromny znak pamięci: krzyż duży, uporządkowanie grobu, zasadzenie drzew i zimotrwałych kwiatów. [...] Fundament pod krzyż jest wykonany” – czytamy w piśmie³³. Krzyże określonego wzoru wznoszono w wielu miejscach hitlerowskich zbrodni jako pomniki tymczasowe³⁴. Zebrany materiał ikonograficzny potwierdza obecność dużego brzoźowego krzyża (z czasu pogrzebu) oraz dwóch mniejszych w układzie antytetycznym (il. 5).

Il. 5. Mogiła obmurowana wysokimi krawężnikami, fot. 30 lipca 1961.

Źródło: Archiwum Muzeum w Chełmnie.

Obmurowanie mogiły miało również charakter tymczasowy, by uchronić ją przed lotnym piaskiem, ponadto wyznaczało miejsce pochówku. W takim stanie pozostawała przynajmniej do początku lat 60., kiedy rozpoczęto prace nad budową *Pomnika Ofiar Faszystwu* (Kwatera I), będącego centralnym punktem założenia memorialnego w lesie.

Według głównego projektanta założenia, Zdzisława Samulczyka, mogiłę z krzyżem należało przenieść w inne „honorowe miejsce”³⁵. Bliska odległość od szosy Koło-Dąbie spowodowała, że za główne wejście na teren byłego obozu wybrano Kwaterę I. Poza tym mogiła znajdowała się na osi widokowej projektowanego wówczas monumentalnego

³³ Tamże, k. 47.

³⁴ Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej przy MKiS, chcąc ujednoczyć przekaz plastyczny miejsc upamiętnienia, rozesłał do wszystkich Wojewódzkich Wydziałów Kultury i Sztuki wzór pomnika tymczasowego „w postaci krzyży drewnianych z koroną cierniową z drutu kolczastego oraz z tablicą”. Zob. Z. Mazur, *Upamiętnienia w latach 1945-1948 ofiar niemieckiej okupacji*, „Przegląd Zachodni” 2004, nr 4, s. 133-157.

³⁵ AMC, *Projekt techniczno-roboczy na uporządkowanie i właściwą ekspozycję miejsca straceń w Chełmnie nad Nerem*, opracowany przez Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego (dalej BPBK) w Poznaniu, weryfikacja kierownika pracowni 15.08.1961.

Pomnika. W 1962 roku, gdy sporządzono projekt zamienny na komemorację miejsca straceń, uwzględniono wyraźny sprzeciw rodzin pomordowanych. Decyzją inwestora MSiK odstąpiono od powtórnej ekshumacji³⁶.

W związku z tym przeprojektowano kwaterę³⁷. Z mogiły usunięto znaki krzyża, zastępując je pierwszą pamiątkową płytą (il. 6). Zmiany tej dokonano najpóźniej przed uroczystym odsłonięciem *Pomnika*, 24 września 1964 roku, nadając jej ideologiczny kontekst „monumentalizacji historii”³⁸. Zlikwidowano także ogrodzenie o formie podwyższonego murku, zastępując go niższym z kamienia łupanego i ciosanego (il. 7). Przed wewnętrznym ramieniem mogiły ułożono wspomnianą płytę z betonu o fakturze młotkowanej, na niewielkiej betonowej podstawie. Jej lico zawierało 13 kutych nazwisk³⁹. Na płycie znajdowała się informacja o 42 niezidentyfikowanych ofiarach. Nowy wygląd zyskało również otoczenie pomnika w postaci betonowych płytek na trawniku w układzie rzymskim⁴⁰.

Zenobia Rutowska, córka W. Łaskiewicza, złożyła podanie (w czasie budowy *Pomnika*) do Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu o dopisanie na tablicę ojca i dwóch braci⁴¹. W 1968 roku prośbę ponawia J. Łaskiewicz, uzyskując zgodę od Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa⁴². Nie wiadomo, w którym momencie nazwiska te zostały dopisane.

Z czasem na płycie pojawiły się spekania i zabrudzenia ze zniczy. W planie renowacji z 1970 roku nakazano zeszlifować zabrudzone partie, wykonać prawidłowo, dodatkowo kute nazwisko Józef Bystrzycki i odświeżyć resztę nazwisk w tonacji ciemnej (oryginalna ciemnopopielata)⁴³.

W 1975 roku jego stan techniczny oceniano jako bardzo dobry. Zalecono także ogrodzić teren byłego obozu, zabezpieczając go w ten sposób przed zwierzyną leśną i często pasącym się tam inwentarzem gospodarczym (nie zrealizowano). Społeczny patronat nad mogiłą sprawowało Państwowe Technikum Ogrodnicze w Powierciu⁴⁴.

³⁶ AMC, *Projekt techniczno-roboczy na uporządkowanie miejsca straceń (projekt zamienny) w Chełmnie nad Nerem (dalej Projekt nr 2)*, opracowany przez BPBK w Poznaniu, weryfikacja kierownika pracowni z 28 sierpnia 1962.

³⁷ Do pomnika wg projektu miały prowadzić od głównych dróg 3 dojścia z płyt betonowych, tworząc asymetryczny plac (nie zrealizowano).

³⁸ R. Traba, *Czytanie krajobrazu: Westerplatte i Kulmhof w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Historia jako pokusa. Spojrzenie przez pryzmat Westerplatte*, red. J. Marszałec, Gdańsk 2021, s. 51-95, tu s. 80, 84, 95.

³⁹ Eugeniusz Bralicki, Piotr Duda, Zygmunt Gogiela, Feliks Misiak, Jan Kędziński, Bronisław Karniewski, Józef Kuna, Antoni Lewandowski, Jan Lewiński, Stanisław Litwiński, Henryk Orywał, Aleksander Trzaskalski, Czesław Zapędowski – zapis nazwisk podany za tablicą.

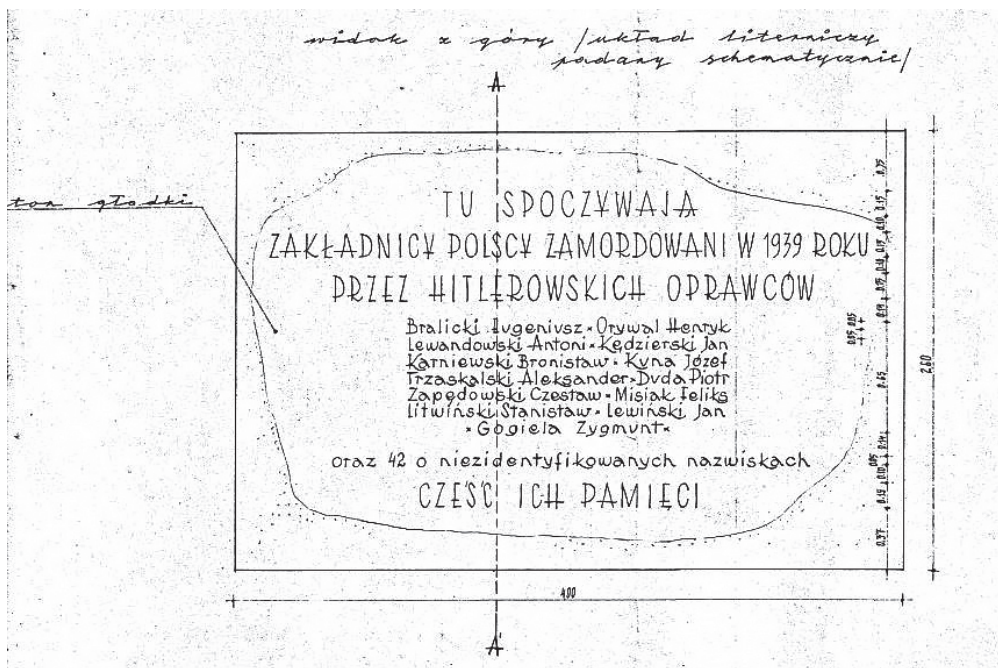
⁴⁰ AMC, BPBK w Poznaniu, *Projekt nr 2*.

⁴¹ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Zarząd Okręgowy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Poznaniu, sygn. 600, k. 257, 401.

⁴² Archiwum Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, spis 53, nr 1, kopia pism w AMC. Brak nazwisk Łaskiewiczów wydaje się niezrozumiały, z uwagi na zaangażowanie się rodziny w postawienie pomnika. Podobnie przedstawia się historia Stanisława Tatarczana, studenta Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu, którego nazwisko miało figurować na „poprzedniej tablicy”. Pismo Stanisławy Szewczyk z 4 grudnia 1987 r. do dyrektora Muzeum Okręgowego w Koninie, AMC.

⁴³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Sztuk Plastycznych w Warszawie, sygn. 62, k. 2. Plan opracowali inż. arch. Albert Rozner i rzeźbiarz Tadeusz Wyrzykowski.

⁴⁴ APPOK, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Koninie, sygn. 674, k. 10.

Il. 6. Projekt pierwszej płyty nagrobnej.
Źródło: Kopia w Archiwum Muzeum w Chełmnie

Il. 7. Pierwsza płyta nagrobna, w tle widoczny Pomnik Ofiar Faszyzmu, fot., l. 70.
Źródło: Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie.

Krzyż pojawił się ponownie na mogile w latach 80. Za akt sakralizacji odpowiada ją członkowie Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych „Solidarność” Oddział Koło. Współprojektant *Pomnika*, architekt Jerzy Buszkiewicz, miał wydać opinię w tej sprawie, a dokładnie, czy krzyż nie zaszkodzi ogólnej koncepcji upamiętnienia terenu poobozowego. Prawdopodobnie nie czekając na ustalenia między architektem a urzędem wojewódzkim, członkowie „Solidarności” dokonali „nielegalnej” komemoracji⁴⁵.

Początków historii upamiętnienia często upatruje się w roku 1990, kiedy 17 czerwca w pobliżu mogiły udostępniono dla zwiedzających pierwszy pawilon muzealny⁴⁶. Muzeum-Miejsce Pamięci swoim obszarem obejmuje zarówno Kwaterę I, będącą przedpołem Zagłady, podkreślającą polską martyrologię, jak i pozostałe trzy kwatery z masowymi grobami, dołami popielnicowymi i relikdami krematorium. W wyniku szczegółowych badań archiwalnych i środowiskowych prowadzonych przez Janusza Gulczyńskiego, kustosa Muzeum Okręgowego w Koninie, zidentyfikowano kolejne nazwiska. Decyzją placówki, w tym samym roku, wymieniono płytę pomnikową na nową z granitu⁴⁷. Znalazło się na niej 19 wypukłych nazwisk z metalu i adnotacja o kilkudziesięciu niezidentyfikowanych ofiarach⁴⁸.

W roku następnym według projektu artysty rzeźbiarza Jana Rassumowskiego między płytą a obrzeżem mogiły zbudowano łącznik z pojedynczymi schodkami po bokach. Na nim umieszczono połowy ołtarz. Kompozycję zwieńczono obmurowaniem starego metalowego krzyża, który zastano z chwilą powołania Oddziału w Chełmnie⁴⁹. 7 sierpnia podczas uroczystości patriotyczno-religijnej poświęcono odnowiony pomnik i odsłonięto usytuowany w pobliżu kwatery – obelisk ku czci Stanisława Kaszyńskiego (Kwatera I). Celebrowano także mszę świętą przez pielgrzymkowych duszpasterzy, przedstawiciele duchowieństwa diecezji włocławskiej i proboszcza parafii Chełmno, księdza Idziego Piaseckiego⁵⁰. Po tym wydarzeniu w świadomości lokalnej odnowiony pomnik stał się pełnoprawnym znakiem pamięci⁵¹.

⁴⁵ Pismo Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Koninie i Wojewódzkiego Obywatelskiego Komitetu Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa w Koninie z 6 października 1981 r. do prof. J. Buszkiewicza, kopia w AMC.

⁴⁶ W 1987 r. decyzją wojewody konińskiego powołano Muzeum byłego Obozu Zagłady w Chełmnie nad Nerem, będące Oddziałem Muzeum Okręgowego w Koninie. Od 2013 r. Oddział Muzeum Martyrologicznego w Żabikowie.

⁴⁷ Prawdopodobnie między 1987 a 1990 r. z nieznanymi bliżej powodów płytę usunięto z kwatery. „Dlaczego w Chełmnie nad Nerem została zlikwidowana na zbiorowej mogile imienna tablica osób pomordowanych?” – pytała S. Szewczyk. Ł. Pawlicka-Nowak w piśmie z 18 sierpnia 2011 r. przekazała ROPWiM, że z chwilą otwarcia placówki muzealnej „zmieniono zniszczoną płytę”, kopia w AMC.

⁴⁸ Eugeniusz Bralicki, Józef Bystrzycki, Piotr Duda, Zygmunt Gogela, Bronisław Karniewski, Jan Kędzierski, Józef Kuna, Feliks Misiak, Antoni Lewandowski, Jan Lewiński, Stanisław Lidwiński, Wacław, Tadeusz i Zdzisław Łaskiewiczowie, Henryk Orywoll, Aleksander Trzaskalski, Stanisław Tatarczan, Jan Tomczak, Czesław Zapędowski – zapis nazwisk podany za tablicą.

⁴⁹ AMC, zakładowa ewidencja pomników.

⁵⁰ Uroczystości towarzyszył przemarsz przez to miejsce pielgrzymki z Wybrzeża na Jasną Górę. J. Gulczyński, *Uroczystości w Lesie Rzuchowskim*, „Gazeta Kolska” 1991, nr 7, s. 6-7.

⁵¹ Podobną informację o „powstaniu pomnika” przy okazji 80. rocznicy rozstrzelania podały lokalne portale. Wcześniej taka wzmianka pojawiła się również w *Obóz zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem. Przewodnik po Miejscu Pamięci* autorstwa A. Grzegorzcyka i P. Wąsowicza (2016) oraz w broszurze muzealnej.

Od 2007 roku corocznie w pierwszych dniach września na terenie lasu (w zależności od warunków atmosferycznych) odprawiana jest msza święta w intencji pomordowanych w obozie i ofiar drugiej wojny światowej⁵². Miejscem koncelebry jest pomnik-ołtarz.

Mogła stała się również symboliczną figurą pamięci o ofiarach katastrofy smoleńskiej. W delegacji z 10 kwietnia 2010 roku, udającej się wówczas do Katynia, miejsca kaźni Polaków, uczestniczył również Andrzej Przewoźnik sekretarz ROPWiM. W jego intencji 18 kwietnia 2010 roku przy grobie zakładników odprawiono mszę świętą. Jak zaznaczyła Łucja Pawlicka-Nowak (inicjatorka nabożeństwa), była dyrektorką Muzeum Okręgowego w Koninie: „Gdyby nie pan Przewoźnik, nie mielibyśmy badań archeologicznych, a także wiedzy, jaką posiadamy teraz. Razem [...] utworzyliśmy wizję wielkiego muzeum i wierzę, że ono powstanie”⁵³. Sekretarz Rady odegrał ważną rolę dla idei upamiętnienia i prawnej ochrony miejsc zagłady w Chełmnie i lesie rzuchowski. Podczas mszy nastąpiło historyczne połączenie między żałobnikami a pamięcią o pomordowanych z roku 1939, rozstrzelanych przez NKWD i ofiarach obozu. Dwa dni przed katastrofą Oddział w Chełmnie odwiedziła delegacja z Kancelarii Prezydenta RP, która pod *Pomnikiem* złożyła wieniec. Ten sam (podczas mszy) usytuowano przed połowym ołtarzem⁵⁴.

Po wielu latach poszukiwań kolski regionalista Kazimierz Kasperkiewicz odnalazł w Państwowym Archiwum w Poznaniu listę rozstrzelanych, co doprowadziło do prawie pełnej identyfikacji ofiar. O swoim odkryciu informował już pod koniec lat 90. na łamach *Kroniki Wielkopolskiej*, ale tekst ten przeszedł bez echa⁵⁵. Lista ta przyczyniła się do kolejnej aktualizacji płyty nagrobnej⁵⁶. 14 listopada 2011 roku starosta kolski Wieńczyśław Oblizajek i senator RP Ireneusz Niewiarowski uroczystie odsłoniли nową, trzecią już płytę wykonaną z ciemnego granitu (il. 10). Proboszcz parafii Chełmno, ksiądz Józef Miłek, poświęcił ją i odmówił modlitwę za zmarłych. Znalazły się na niej personalia 54 ofiar oraz informacja o dwóch nieznanach z imienia i nazwiska⁵⁷. W uroczystości wzięła

⁵² Mszę zainicjowali proboszcz parafii Chełmno ks. Józef Miłek i lokalne władze samorządowe. Od początku uroczystościom tym przewodniczył bp włocławski Wiesław Alojzy Mering.

⁵³ A. Wysocka, *Niezwykła msza za Andrzeja Przewoźnika*, „Przegląd Kolski” 2010, nr 16, s. 15.

⁵⁴ Mechanizm „historycznego połączenia” wyjaśnia M. Aust, *Polska obsesja historyczna? Jak „historia croisée” i komparatystyka pozwalają zrewidować pewien stereotyp*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 4, *Refleksje metodologiczne*, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa 2013, s. 47-59.

⁵⁵ A. Wysocka, *Po 72 latach poszukiwań. Zamordowani w Chełmnie Polacy doczekali się identyfikacji*, „Przegląd Wielkopolski” 2012, nr 3, s. 56-58.

⁵⁶ Pismo Lecha Stefaniaka i Ł. Pawlickiej-Nowak z 18 sierpnia 2011 r. do naczelnika Wydziału Krajowego ROPWiM w sprawie zatwierdzenia projektów związanym z cmentarzyskiem w lesie rzuchowski oraz pomocy finansowej w ich realizacji, kopia w AMC.

⁵⁷ Jan Bajer, Kazimierz Bentkowski, Władysław Bentkowski, Eugeniusz Bralicki, Józef Bystrzycki, Stanisław Brzeziński, Szymon Cząstkowski, Piotr Duda, Zygmunt Gogela, Stanisław Jabłoński, Ignacy Jankowski, Feliks Januszewski, Michał Kalinowski, Bronisław Karniewski, Tadeusz Kędzierski, Tadeusz Kowalewski, Józef Kona, Stanisław Kwiatkowski, Stanisław Lewandowski, Władysław Lewandowski, Henryk Lewandowski, Antoni Lewandowski, Jan Lewiński, Stanisław Lidwiński, Jan Luciak, Tadeusz Łaszkiwicz, Waław Łaszkiwicz, Zdzisław Łaszkiwicz, Jan Michalak, Feliks Misiak, Józef Moderacher, Stanisław Nowacki, Stefan Nowacki, Waław Okupski, Henryk Orywoll, Bronisław Pawłowski, Zygmunt Piaskowski, Józef Rosiak, Roman Rosiak, Stanisław Sikorski, Szymon Szrejbrowski, Marian Szymański, Józef Smietański, Stanisław Tatarczan, Jan Tomczak, Aleksander Trzaskalski, Józef Woleniczak, Henryk Wronierski, Stefan Wronierski, Stanisław Wronkiewicz, Czesław Zapędowski, Mieczysław Żywanowski, Feliks Żwirkowski, Jan Żwirkowski – zapis nazwisk podany za tablicą. Według najnowszych ustaleń K. Kasperkiewicza i Przemysława Nowickiego prawidłowo brzmiące nazwiska to, zamiast Bralicki – Białecki, Luciak – Łuczak, Moderacher – Modrzejewski, Wronierski – Wiśniewski.

udział również Zenona Matusiak, córka Michała Kalinowskiego: „Tu leży mój ojciec [...] dowiedziałam się o tym dopiero kilka dni temu. Syn mojego brata przeczytał w *Przeglądzie Kolskim* artykuł o planowanej wymianie płyty z nowo ustalonymi nazwiskami, wśród nich odnalazł nazwisko swojego dziadka”⁵⁸.

Innymi praktykami komemoratywnymi skupionymi wokół mogiły są rocznicowe obchody zainicjowane przez Oddział w Chełmnie. Od 2015 roku w nowo opracowanej ofercie edukacyjnej Muzeum znalazł się temat lekcji *Polscy zakładnicy zamordowani w 1939 r. – pierwsze ofiary Lasu Rzuchowskiego*. W 2018 roku wydano także broszurę muzealną o podobnym tytule.

Ostatnie formalne przeobrażenia pomnika miały miejsce w 2017 i 2019 roku. Pierwsze dotyczyło projektu nowego upamiętnienia nawiązującego stylistycznie do pomnika-oltarza. Prace w tym zakresie podjął Urząd Gminny Dąbie. Oferta przeprojektowania zawierała kilka wariacji kompozycyjnych (nie zrealizowano). Drugie dotyczyło zespolenia kolorystycznego z modernizowanym wówczas *Pomnikiem*.

Z okazji 80. rocznicy rozstrzelania (18 listopada) zorganizowano jedną z największych uroczystości upamiętniających. Patronat nad nią objęli Muzeum w Chełmnie i Starostwo Powiatowe w Kole, które przygotowało plakat promujący wydarzenie. Pomnik-oltarz stał się centralnym punktem uroczystości. Rozpoczęły się one od okolicznościowych przemówień dyrektor Muzeum Martyrologicznego w Żabikowie Anny Ziółkowskiej i starosty kolskiego Roberta Kropidłowskiego. Proboszcz parafii Chełmno, ksiądz Grzegorz Grochowski odmówił modlitwę za zmarłych, po czym zgromadzeni złożyli wiązanki i zapalili znicze. Następnie uczestnicy udali się do pawilonu edukacyjnego (dawniej pawilon wystawienniczy), gdzie wysłuchali referatów przybliżających działania pacyfikacyjne niemieckiego okupanta na terenach włączonych do Rzeszy i kulisy zbrodni sprzed 80. lat. Spotkanie zakończyły wspomnienia członków rodzin ofiar⁵⁹.

W czasie ostatnich prac renowacyjnych na Kwaterze I w 2020 roku wymieniono nawierzchnię ścieżek prowadzących od muzealnego parkingu do i wokół *Pomnika*, w tym otoczenie tzw. kwatery polskiej. Zastosowany obecnie beton architektoniczny podkreśla martyrologiczny charakter miejsca.

Na ostateczną koncepcję upamiętnienia bardzo silnie oddziaływały praktyki religijne. Niezrozumienie przez niektórych badaczy kontekstu miejsca egzekucji stawia zarzut zamierzonej chrystianizacji Zagłady⁶⁰. Pomnik-oltarz poprzez materializację „żywej pamięci” jest narzędziem pomocnym w budowaniu tożsamości narodowej. Jego historia uświadamia nam, że obok potrzeby pamiętania istnieje także potrzeba rewizji pamięci: uzupełniania, rekonstruowania czy konstruowania od nowa⁶¹.

⁵⁸ A. Wysocka, *Po 72 latach...*, s. 57.

⁵⁹ Muzeum w Chełmnie, *Upamiętnienie zakładników polskich*, [dostęp 12.11.2021], <https://chelumno-muzeum.eu/upamietnienie-zakladnikow-polskich-2>; IPN, Oddział Poznań, *Uroczystości 80. rocznicy rozstrzelania przez Niemców polskich zakładników w Lesie Rzuchowskim*, [dostęp 12.11.2021], <https://poznan.ipn.gov.pl/pl7/aktualnosci/83295,Uroczystosci-80-rocznicy-rozstrzelania-przez-Niemcow-polskich-zakladnikow-w-Lesi.html>.

⁶⁰ M. Smykowski, *Peryferie Chełmna nad Nerem. Materializacje (nie)pamięci*, [w:] *Nie-miejsca pamięci I. Nekrotopografie.*, red. R. Syndyk i in., Warszawa 2020, s. 379-406, tu s. 381.

⁶¹ M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009, s. 8.

POMNIK-ÓLTARZ POLSKICH ZAKŁADNIKÓW W LESIE RZUCHOWSKIM

Słowa kluczowe: *Intelligenzaktion*, las rzuchowski, obóz zagłady w Chełmnie (niem. Kulmhof), pomnik, muzeum-miejsce pamięci

Pierwsze z powojennych upamiętnień wzniesionych na terenie lasu rzuchowskiego dedykowano polskimi zakładnikom rozstrzelanym przez hitlerowców jesienią 1939 roku. Na przestrzeni ponad siedemdziesięciu lat pomnik poddano licznym aktualizacjom i formalnym przeobrażeniom, od usypania kopca ziemnego, obmurowania mogiły, ustawienia kolejno trzech płyt nagrobnych po koncepcję z ołtarzem. Niezwykle interesująco przedstawia się historia krzyża, obecnego pierwotnie na mogile. Krzyż z początku skromny znak pamięci, następnie nieatrakcyjny wizualnie, a nawet nielegalny, zostaje usunięty. Na fali solidarnościowej odnowy powrócił na mogiłę. Artykuł na podstawie niepublikowanych wcześniej materiałów źródłowych w ujęciu chronologicznym przedstawia proces kształtowania się pamięci o ofiarach z powiatu kolskiego, polskich zakładnikach, w kontekście miejsca zagłady w lesie rzuchowskim.

A MEMORIAL-ALTER OF POLISH HOSTAGES IN THE RZUCHÓW FOREST

Keywords: *Intelligenzaktion*, Rzuchów forest, death camp in Chełmno (ger. Kulmhof), memorial, museum-memorial site

The first of the post-war commemorations erected in the Rzuchów forest was dedicated to Polish hostages shot by the Nazis in the fall of 1939. For over seventy years, the monument has undergone numerous updates and formal transformations, from building an earthen mound, building a grave, placing three tombstones one by one, to a concept with an altar. The history of the cross, originally present on the grave, is very interesting. The cross at first a modest sign of memory, then visually unattractive and even illegal, is removed. Following the wave of solidarity renewal, he returned to the grave. Based on previously unpublished source materials, the article presents the process of shaping the memory of the victims from the Koło powiat, Polish hostages, in the context of the extermination site in the Rzuchów forest.

Bibliografia:**Źródła:**

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Sztuk Plastycznych w Warszawie

Archiwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce

Archiwum Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem,

Kopie protokołów przesłuchań świadków;

Projekt techniczno-roboczy na uporządkowanie i właściwą ekspozycję miejsca straceń w Chełmnie nad Nerem (1961);

Projekt techniczno-roboczy na uporządkowanie miejsca straceń (projekt zamienny) w Chełmnie nad Nerem (1962);

Pisma i ich kopie; zakładowa ewidencja pomników

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Zarząd Okręgowy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Poznaniu

Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie

Starostwo Powiatowe Kolskie (w Kole)

Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Koninie

Prasa:

- „Gazeta Kolska” – 1991
„Przegląd Kolski” – 2010
„Przegląd Wielkopolski” – 2012

Opracowania:

- Aust M. (2013), *Polska obsesja historyczna? Jak „historia croisée” i komparatystyka pozwalają zrewidować pewien stereotyp*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 4, *Refleksje metodologiczne*, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa
- M. Golka (2009), *Wstęp*, w: tenże, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa
- Grabowski A. (2019), *O nich należy pamiętać. Biogramy zasłużonych mieszkańców Dąbia*, Dąbie
- Grzanka M., Grzegorzczak A. (2016), *Dzieje niepamięci. Powojenne losy terenu byłego obozu zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Znaki (nie)pamięci. Teoria i praktyka upamiętniania w Polsce*, red. M. Fabiszak, A.W. Brzezińska, M. Owsiański, Kraków
- Grzegorzczak A., Wąsowicz P. (2016), *Obóz zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem. Przewodnik po Miejscu Pamięci*, Chełmno
- Gulczyński J. (1991), *Obóz śmierci w Chełmnie nad Nerem*, Konin
- Janicki K. (2018), *Polscy zakładnicy – pierwsze ofiary Lasu Rzuchowskiego*, Chełmno
- Jerzy Mikirowicz, [w:] *Kolski słownik biograficzny*, red. E. Jaśkowski i in. (2014), Koło
- Kozajda A. (2018), *Kolskie więzienie*, „Rocznik Kolski”, nr 11
- Łuczak A., Pietrowicz A. (2009), *Wstęp*, [w:] *Polityczne oczyszczanie gruntu. Zagłada polskich elit w Wielkopolsce (1939-1941)*, A. Łuczak, A. Pietrowicz, Poznań
- Mazur Z. (2004), *Upamiętnienia w latach 1945–1948 ofiar niemieckiej okupacji*, „Przegląd Zachodni”, nr 4
- Mujta J.S. (2007), *Monografia powiatu kolskiego. Przeszłość i teraźniejszość*, Koło
- Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939-1945* (1988), materiał pod kierunkiem C. Czubryt-Borkowskiego oprac. Z. Czarnocki i in., wyd. 4 rozsz. i uzupełn., Warszawa
- Serwański E. (2004), *Wielkopolska w cieniu swastyki* [w:] *Zbrodnie niemieckie w Wielkopolsce w latach 1930-1945*, red. M. Libicki i R. Wryk, Poznań
- Smykowski M. (2020), *Peryferie Chełmna nad Nerem. Materializacje (nie)pamięci*, [w:] *Nie-miejsca pamięci I. Nekrotopografie*, pod. red. R. Syndyk i in., Warszawa
- Sziling J. (1992), *Hitlerowcy wobec inteligencji na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy*, [w:] *Eksterminacja inteligencji Łodzi i jego okręgu łódzkiego 1939–1940*, pod red. A. Galińskiego i M. Budziarka, Łódź.
- Świadectwa Zagłady. Obóz w Chełmnie nad Nerem. Getto wiejskie Czachulec* (2014), wstęp i oprac. Ł. Pawlicka-Nowak przy współudziale J. Adamskiej, Gdańsk
- Traba R. (2021), *Czytanie krajobrazu: Westerplatte i Kulmhof w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Historia jako pokusa. Spojrzenie przez pryzmat Westerplatte*, pod red. J. Marszałca, Gdańsk
- Schellner E., (2020), *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych podczas prac remontowych ścieżek dla zwiedzających na terenie Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem*, Konin

Internet:

<https://chelmno-muzeum.eu/upamietnienie-zakladnikow-polskich-2> (dostęp 2021)

http://izbica-kujawska.com/informacje/parafia_ewangelicka_administratorzy.php
(dostęp 2021)

<https://pozn.n.ipn.gov.pl/pl7/aktualnosci/83295,Uroczystosci-80-rocznicy-rozstrzelania-przez-Niemcow-polskich-zakladnikow-w-Lesi.html> (dostęp 2021)